

UOT: 821.512.162(091)

Təbəssüm Muxtarova*

ÇİNGİZ ABDULLAYEVİN ƏSƏRLƏRİNDƏ
ARQO VƏ JARQONLAR

Açar sözlər: Çingiz Abdullayev, "Mənim gözəl alibim", "Üçüncü variant", "Saturnun tövbəsi", arqo, jarqon, bədi təsvir vasitələri, detektiv janrı

Key words: Chingiz Abdullaev, "My Beautiful Alibi", "The Third Variant", "Saturn's Confession", argot, jarqon, artistic imagery methods, the detective genre

Ключевые слова: Чингиз Абдуллаев, «Мое прекрасное алиби», «Третий вариант», «Исповедь Сатурна», аргот, жаргон, приёмы художественных образов, детективный жанр

Termin kimi ilk dəfə Enn Ketrin Qrin tərəfindən 1878-ci ildə işlədilmiş "detektiv" sözü latın mənşəli "detector" sözündən yaranıb, "təhqiqat", "axtarış", "öyrənmə", eləcə də "xəfiyyə" mənasını verir. Dünya ədəbiyyatı tarixində bu janrın təməlini Amerika romantizminin görkəmli nümayəndələrindən biri, aktyor ailəsində böyüyən və yaradıcılığının əsas istiqaməti poeziya olan, həmçinin elmi-fantastik janra da müraciət etmiş Edqar Allan Po (1809-1849) 1841-ci ildə yazdığı və baş qəhrəmanı Ogüst Düpen olan "Morq küçəsində qətl" ("The Murders in the Rue Morque", 1841) əsəri ilə qoymuşdur. Edqar Po uydurulmuş sima Ogüst Düpenin iştirakı ilə adıçkilən "Morq küçəsində qətl", eləcə də onun davamı olan "Mari Rojenin sirri" ("The Mystery of Marie Rojet", 1842), "Oğurlanmış məktub" ("The Purloined Letter", 1844), "Qızıl böcək" ("The Gold-Bug", 1843) və digər əsərləri ilə detektiv janrının banisi hesab olunur. Sonradan bu janrı A. Kristi, A. Konan Doyl, J. Simenon, D. Braun, G. K. Çesterton və digər yazıçılar tərəfindən inkişaf etdirilmişdir.

Detektiv janrı Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə XX əsrin 50-ci illərində Cəmşid Əmirovun "Səhil əməliyyatı" əsəri ilə gəlmiş, sonralar Elçin, R. İbrahimbəyov, N. Rəsulzadə, M. Xan, E. Elatlı və digərləri tərəfindən inkişaf etdirilmişdir. Janrın inkişafında əhəmiyyətli yer tutan və onu dünya səviyyəsinə qaldıran ədəblərdən biri də Çingiz Abdullayevdir.

Çingiz Abdullayevin 190-dan artıq əsəri vardır. Bu əsərlərin özünəməxsus xüsusiyyətlərindən psixologizmi, insanı cinayət sürükləyən amillərin öna çəkilməsinə, heç kimin anadan cinayətkar doğulmasını, həyatda buraxılacaq kobud səhvlərdən qaçmaq yollarını, qlobal və siyasi problemlərin sırası vətəndaşların həyatında buraxdıqları silinməz mənfi izlərin qabardılmasını və digər cəhətləri göstərmək olar.

Yazıçılar öz əsərlərində qəhrəmanlarının daxili aləmini, onların xasiyyətlərinin müsbət və mənfi cəhətlərini, xarakterlərinin mürəkkəbliyini, təzadlı cəhətlərini və digər xüsusiyyətləri təsvir edirlər. Qəhrəmanların bu və ya digər xüsusiyyətləri oxuculara müxtəlif vasitələrlə çatdırılır. Burada yazıçının üslubu və yaradıcılığının özünəməxsusluğu mühüm rol oynayır. Əsərin janrından asılı olaraq onun dili və üslubu, bədii təsvir vasitələri məhdud, yaxud zəngin olur. Birinci xüsusiyyət klassik detektiv janrında özünü daha əyani şəkildə göstərir. Burada hər bir xırda detalın cinayətin açılması və situasiyanın təsvirindəki rolu danılmazdır. Təsvirlərin mübaligəli təsviri isə yolverilməzdir. Detektiv janrının digər növlərində isə bu, əsas şərt deyildir.

Obrazların daxili aləminin açılmasının müxtəlif üsulları vardır: daxili monoloq, dialoq, portret, ifadəli hərəkətlər, təbiət təsviri və s. Burada da əsas məsələ müəllifin qəhrəmanın hansı cəhətlə

* Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi.

rini qabartmaq, hansı keyfiyyətlərinə neytral münasibət göstərmək, hansı məziyyətlərinə diqqət yetirmək istəməsinə oxucuya çatdırmaqdır. "Hər bir yazıçının bədii üslubunun fərdiliyi yalnız xasiyyət yaratmağa, onları səciyələndirməyə yardım göstərmir, həm də qəhrəmanın daxili aləminin açılmasına xidmət edir" [1, s.10].

Yuxarıda söylənilən prizmasından Çingiz Abdullayevin təkqol killerin faciəvi taleyindən bəhs edən "Mənim gözəl alibim", "Üçüncü variant", "Saturnun tövbəsi" əsərlərindən ibarət trilogiyaya nəzər yetirək. Hər üç əsəri ayrı-ayrılıqda götürsək belə onları bu janrdı yazılan digər əsərlərdən fərqləndirən cəhətlərdən biri də yazıçının burada baş qəhrəmanın bütün mənfəi xüsusiyyətləri ilə yanaşı, onun xasiyyəti və daxili aləminin müsbət məziyyətlərini də göstərməsi və oxucu mühakiməsinə təqdim etməsidir. Baş qəhrəman real ictimai münasibətlərin nəticəsidir və qəhrəmanın daxili aləmi əsər boyu tədricən açılır, daxili dünya açıldıqca isə bir sıra ziddiyyətli məqamlar üzə çıxır. İlk baxışda killər anlayışı insanda sevgi, rəhmlik, insanıyyət, ziyallıq və digər bu kimi mənəvi faktorlardan uzaq olan qəddar, qəliz, insafsız, azgünlaşmış adam təəssüratı yaradır. Cinayət yolunu seçmiş insanda mənfəi xüsusiyyətlərin artması, zaman keçdikcə daha da qabarması, humanistliyin azalması, aqressivlik və hətta adı insani keyfiyyətlərinin tamamilə yoxa çıxması adı psixoloji proseslərdəndir.

Detektiv janrını detal ədəbiyyatı adlandırmış olar. Burada təsvir olunan məkanın və əşyanın xırda bir əlaməti, rəngi və xüsusiyyəti işin açılmasında böyük əhəmiyyət kəsb edə bilər. Detektiv janrının xassələrinə bələd olan mütaliəçilər üçün bu təfəsilatın rolu açıq-aşkarlıdır. Ədəbiyyatda obrazın daxili aləmini açmaq üçün bəzən jarqonlardan, arqolardan (oğru dilindən) da istifadə edilir. Bu, detektiv janrında da xasdır.

"Jarqon – sosial dialekt olub, ümumxalq danışq dilindən spesifik leksik və ifadə əlamətlərinə görə fərqlənir. Jarqonlar qəba ifadələrdir və qəhrəmanların dilini səciyələndirmək üçün istifadə edilir" [2, s.264]. Jarqonlar müxtəlif təbəqə və qruplar arasında işlədilir. Buna görə də müasir dövrdə jarqonlar qrup və yarımqruplara bölmək olar: ordu jarqonu, jurnalist jarqonu, kompüter slenqi (oyun jarqonu, internet jarqonu və s.), cavanların jarqonu, radiosevrələrin jarqonu, narkomanların jarqonu, futbol xuliqanlarının slenqi, cinayət jarqonu, fənyə və s.

"Arqo eyni ictimai zümərə və ya peşə adamlarının nitqidir. Xalq danışq dili və jarqondan fərqlənən arqonun başlıca xüsusiyyəti bu və ya digər sözün, ifadənin yalnız məhdud zümərə, yaxud peşə adamlarının başa düşdüyü şərti mənada işlədilməsidir. Tarixən tacir və sənətkarların dili ilə bağlı olmuşdur. Daha dəqiq mənada, sinfi simasını itirmiş qrupların (oğru, səfil və s.) dilidir" [3, s.385].

Həmin jarqon və arqonların yaranma səbəblərindən digəri də cinayət aləminin nümayəndələrinin öz aralarında sözün mənasını şərtləşdirərək məğzini dəyişdirməsi, parollaşdırması, digərlərindən gizlətməsi idi. Arqolardan cinayətkarlar və quldurlar, bəzi hallarda diləncilər, eləcə də matroslar, oxlaqsızlar və bu kimi şəxslər istifadə edirlər.

Arqo, adətən, "oğru dili" də adlanır və ədəbiyyatımızda işlədilən arqolar rus dilindən götürülmüş olur. Bəzi hallarda isə "cinayət jarqonu" da adlandırılır.

Arqonun yaranış tarixi orta əsrlərə gedib çıxır. Hələ dünya ədəbiyyatının dahiiləri hesab olunan V.Şekspir, H.Hüqo, Tekkerer, Ç.Dikkens də öz əsərlərində oğru dilindən istifadə etmişlər.

Bir qayda olaraq, cinayətkar ələmdə əməllərinin spesifikasına, xasiyyətinə, xarici görkəmində hansısa nəzərəgərcəpərcəpəmə görə ləqəblər də qoyulur. Cinayət ələmində bu ayamalar da, çox zaman rusca olur. Amma ləqəblər doğma dildə ola bildiyi, yaxud ana dilinə çevrilə bildiyi halda, oğru dili sözləri ana dilində olur. Həmin ləqəblərin və jarqonların yayılma, işlənmə dairəsi məhduddur, lakin bu çərçivədən kənara çıxan sözlər də vardır. Jarqonlardan cinayətkarlarla yanaşı, onlarla mübarizə aparan və bu səbəbdən də, daim cinayət aləminin nümayəndələri ilə ünsiyyətdə olan gic strukturlarında da istifadə edilir.

Oğru dili isə jarqonlardan məhdud dairəsinə görə fərqlənir. Jarqonların müxtəlif zümərəyə aid insanlar tərəfindən işlədilməsi mümkün olduğu halda, bu, oğru dilinə aid deyildir.

XX əsrin sonlarında müstəqilliyini yenidən bərpa etmiş Azərbaycan Respublikası Sovet İttifaqı dağılanadək 70 il SSRİ-nin tərkibində olmuşdur. Rusiya Federasiyası bu "ittifaq" adlandırılan

imperiyanın əsas aparıcı dövləti idi. Yüksək vəzifələrə çox zaman yerli xalqın nümayəndələri deyil, rus və qeyri-millətlərdən olan əməkdaşlar təyin edilirdi. Rus dili bütün respublikalarda aparıcı dildi. İstanbul sahnə ölkənin paytaxtı Moskvanın mənafeyinə uyğun hall olunur, sənədləşmə və karguzarlıq respublikanın ikinci dövlət dili ilə paralel, bəzən isə tam rus dilində aparılırdı. Demək olar ki, böyüyən nəslin nümayəndələrinin hamısı rus dilini öz doğma dili ilə paralel səviyyədə bildirdi. Zaman keçdikcə sadalananların neqativ təsirinə nətəciləri ortaya çıxdı. Azərbaycan dilinə beynəlxalq terminlərlə yanaşı, rus dilindən gərəklil-gərəksiz sözlər, bəzi hallarda isə hətta o sözlərin danışıq dilində təhrif olunmuş variantları da daxil oldu. Bu da son noticada adı danışıq dilində də rus dilində işlədilən, ana dilinə çevrilməyən jarqon və arqonların yaranmasına gətirib çıxardı.

Rus dilində işlədilən arqolar, əsasən, mənsəyinə görə yəhudi və qaraçılardan danışıq dilindəndir. Rus dilində müasir yəhudi dili olan idişdən gələn arqonların sayı nəzərəgərcəpərcəpəmə çoxdur.

Azərbaycan ədəbiyyatında oğru dili jarqonlarından ilk dəfə "Brilyant məsələsi" və "Qara "Volqa" əsərlərində Cəmiş Əmirov istifadə etmişdir. Təbii ki, hər bir insanın daxili aləmi, dünyagörüşü, mənəvi dünyası, intellektual səviyyəsi nitqlə, onun digərləri ilə dialoqu zamanı üzə çıxır. Yazıçılar jarqonlardan istifadə etməklə əsərlərində qəhrəmanlarının səviyyəsini, hansı zümərəyə aid olduğunu və başqa məqamları qabardırlar.

Trilogiyanın birinci kitabında jarqondan və oğru dilindən istifadə edilməmişdir. Adətən, "Bədii dildə bütün sözlər, bütün ifadə və tərkiblər işlənmir. Yazıçı əsər yazanda sözü həssaslıqla seçir, onun düşüncəyə, xəyal və təfəkkürə toxundurur, cilalayır, tutumunu artırmağa çalışır" [4, s.85]. "Üçüncü variant"da və "Saturnun tövbəsi"ndə isə jarqonlar və oğru dilindən istifadə hallarına rast gəlinir. Əsərin qəhrəmanlarının danışıqlarında, tək-tük hallarda da olsa, sadalananlardan istifadə edilmişdir. "Sənətkar nəsr əsəri yaradanda sözdən sərbəst, hadisələrin inkişafına, özünün niyyətinə uyğun istifadə edir. O, sözü hissa, vüqəyüya, sözçə, psixologiyaya, fikir və dünyagörüşüə uyğun seçir, onları yerinə və əhəmiyyətinə görə düzür..." [4, s.6] Jarqonlardan istifadə edənlərin əksəriyyətini həbsxana, sürgünlük həyat görmüş cinayətkarlar təşkil edirlər. "Saturnun tövbəsi" kitabında yazıçı Solaxayla Yerofeyevin dialoqunda bu nüansa toxunaraq, jarqonlardan və oğru dilindən istifadə edir:

Solaxay: "– Bax, elə son özü də bunları başa salarsan. Həm də izah edərsən ki, məni *fræer* hesab eləməsin. Məna təminat lazımdır, əmin olmalıyam ki, sonradan aradan götürülməyəcəm. Yoxsa əvvəl-axır məni *koknut* edəcəkdinsə, bu *qalimatya* nəyə gərəkdir?"

– Jarqon sənə yazmışdır, – deyər o tənbel-tənbel məsləhət verir, – yəndəmsiz təəssurat yaradır sən – heç nəyinlə tutuşdurmaq olmur. Zonaları gəzməmiş, türmələrdə yatmamışan, lotu düşürəgə dili haradandır sənə?" (Yerofeyev) [5, s.126]

Lakin jarqonların gic strukturlarında da yayılmışdır. "Üçüncü variant" əsərində prezident öz qardaşı oğlu ilə təkbətək söhbətində jarqondan istifadə edir.

– Sözsüz ki, belə pullarla generalın da ələ ala bilərəm. Fəaliyyətdə olanlarını, – deyər qardaşoğlu söz verdir.

– Hə, bir də ki, hamısı "şapka"sız. Bütün pullar onların özlərinə verilsin. Sənin özünə də xidmətə görə eyni məbləğ ödəniləcək" [6, s.229].

Bu jarqonlar əsərin məzmununa xələl gətirmir, əksinə, obrazın xarakterini oxucuya tam dolğunluğu ilə çatdırır.

Bu, "Mənim gözəl alibim" də polkovniklə generalın dialoqunda da vardır:

– ... Həbsxananın kəməridənsə "Fransızın qatili oturub" piçıldamaq kifayətdir. Belə şeylər bəgışlanılır. Xəbər bütün kamera boyu yayılsa lələyi ona socaqaqlar.

General anlamadı:

– Nə lələk?

– Bu, onların termini, oğruların jarqonudur, – deyər polkovnik həvəslə izah etdi, – onlar bığcaqla ləzəbani belə adlandırılır" [7, s.156].

Tədqiqatçı Ü.Əbbasova da Çingiz Abdullayevin əsərlərində jarqon, arqo və bu kimi sözlərdən

istifadə etdiyini göstərir. O qeyd edir ki, "Onun romanlarında qismən də loru dildən daxil edilmiş sözlər vasitəsilə təsirli lövhələr verilmiş, canlı obrazlar, insanların hissələri, konkret hərəkətləri, davranış motivləri, söhbətləri və s. yer almışdır. ... bunlar Ç.Abdullayev tərəfindən oxucunun təxəyyülünü vəcdə gətirmək, ona hadisələri, xarakterləri, həyatın özünü təsəvvür etmək imkanı vermək və nə isə önəmli bir şeyə inandırmaq, cavab olaraq yaranan düşüncələr və hissələrdə əks-səda doğurmaq məqsədi ilə yaradılır" [8, s.31-32]. Həmçininin tədqiqatçı bunu belə izah etmişdir: "...zəruri olan yerlərdə yazıçı bilərəkdən rus ədəbi dilinin normalarından uzaqlaşaraq, romanlarındakı obrazların nitqini loru danışq dili ilə bol-bol zənginləşdirir. Lakin Ç.Abdullayevin əsərlərində loru danışq leksikası, fikrimizcə, səciyyəvi xüsusiyyətlərə malikdir. Onun ekspressivliyinin hüdudları kifayət qədər mütəhərrikdir [8, s.32].

Verilən nümunələrdən də görüldüyü kimi, Çingiz Abdullayev hər qəhrəmanın xarakterinə uyğun olaraq, jannın qanunlarını pozmadan, artıq söz və ifadələrdən istifadə etmədən müxtəlif təsvir metodları vasitəsilə onların daxili aləmlərini verə bilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Рахимова Р.Д. Психологизм и углубление социального анализа в художественной прозе. К эволюции художественных исканий таджикских прозаиков 70-80-х годов. Душанбе, Автореферат диссертации, 1995.
2. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. 10 cildə, IV cild. Bakı, Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası Baş Redaksiyası, 1980.
3. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. 10 cildə, I cild. Bakı, Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası Baş Redaksiyası, 1976.
4. Hacıyev A. Bədii dilin strukturu. Bakı, 1992.
5. Abdullayev Ç. Saturnun tövbəsi. Bakı, "Nurlar", 2010.
6. Abdullayev Ç. Üçüncü variant. Bakı, "Nurlan", 2007.
7. Abdullayev Ç. Mənim gözəl alibim. Bakı, "Nurlan", 2006.
8. Аббасова У.В. Способы передачи эпитетов в художественном переводе на английский язык (на основе произведений Ч.Абдуллаева). Автореферат диссертации... д-ра филол. наук. Баку, 2015.

ARGOTS AND JARGONS IN NOVELS BY CHINGIZ ABDULLAEV

Summary

It is spoken in the article about artistic imageries, argots, jargons, about their using in detective genre and their role in the opening of the inside word of heroes of novels.

АРГО И ЖАРГОНЫ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ЧИНГИЗА АБДУЛЛАЕВА

Резюме

В статье рассказывается о некоторых художественных образах, в частности об арго и жаргонах, об использовании их в детективном жанре и их роли в раскрытии внутреннего мира героев произведения.